

BOZOR IQTISODIYOTI TUSHUNCHASI, XUSUSIYATLARI,  
AFZALLIKLARI VA KAMCHILIKLARI

**Bozorova Xilola Uralovna**

Termiz Davlat Universiteti talabasi

**Annotatsiya**

Mazkur maqolada bozor iqtisodiyoti tushunchasi, uning asosiy belgilar va tamoyillari, boshqa iqtisodiy tizimlardan farqlari haqida soʻz yuritiladi. Bozor iqtisodiyoti talab va taklif, erkin narx shakllanishi, raqobat, xususiy mulk va tadbirkorlik erkinligi kabi omillar asosida faoliyat yuritadi. Shuningdek, maqolada bozor iqtisodiyotining afzalliklari va kamchiliklari, hamda Oʻzbekiston misolida ushbu tizimga oʻtish jarayonlari haqida ham toʻxtalib oʻtiladi. Mavzu iqtisodiy tushunchalarni oʻzlashtirish va real hayotdagi iqtisodiy tizimni anglash uchun foydalidir.

**Annotation**

This article discusses the concept of a market economy, its fundamental features and principles, and how it differs from other economic systems. A market economy operates based on demand and supply, price liberalization, competition, private ownership, and entrepreneurial freedom. The article also highlights the advantages and disadvantages of a market economy, as well as the process of transitioning to this system in Uzbekistan. The topic is useful for understanding key economic concepts and the structure of real-world economic systems.

**Kalit soʻzlar:** uy xoʻjaliklar, tadbirkorlik sektori, davlat, korxonalar, bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik erkinligi, mulkchilik, raqobat, talab, taklif, moslashuvchanlik, monopoliya, ekologik muammolar, daromadlar tengsizligi, innovatsiyalar.

**Keywords:** Households, entrepreneurial sector, state, enterprises, market economy, entrepreneurial freedom, ownership, competition, demand, supply, flexibility, monopoly, environmental problems, income inequality, innovations.

**Kirish**

Bozor iqtisodiyoti zamonaviy dunyodagi eng keng tarqalgan va samarali iqtisodiy tizimlardan biri hisoblanadi. Bu tizim asosan xususiy mulkchilik, erkin tadbirkorlik, raqobat va bozor mexanizmlariga tayanadi. Iqtisodiy faoliyatni markazlashgan boshqaruv emas,

balki talab va taklif asosida shakllanadigan narxlar boshqaradi. Tarixiy jarayonlarda sotsialistik va aralash tizimlar bilan bir qatorda bozor iqtisodiyoti ham rivojlangan va bugungi kunda aksariyat davlatlar aynan shu yoʻnalishda faoliyat yuritmoqda.

Bozor iqtisodiyoti nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki insonlarning iqtisodiy erkinligi va tashabbuslarini ham qoʻllab-quvvatlaydi. Ushbu maqolada bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari, afzalliklari, kamchiliklari va uning Oʻzbekistondagi shakllanishi haqida fikr yuritiladi.

### **Bozor iqtisodiyoti bo'yicha asosiy tushuncha**

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar pul munosabatlariga asoslanib, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, u iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning barcha bosqichlari – ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va isteʼmol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha subyektlarini qamrab oladi. Shuni ham eʼtiborda tutish kerakki, hozirgi sharoitda oʻrtacha rivojlangan iqtisodiyotda 24 milliondan ortiq turdagi tovarlar mavjud boʻlib har yili ularning 1/10 qismi yangilanib turadi. Bunday sharoitda bozorning ishtirokisiz tovar turlari va hajmi boʻyicha talab va taklifni tartibga solishni tasavvur ham qilib boʻlmaydi. Bu esa bozorning vazifasini hech qanday markazlashtirilgan rejalashtirish idoralari muvaffaqiyatli bajara olmasligining yaqqol dalilidir. Bozor iqtisodiyoti esa eng samarali va muammolarni tezlik bilan hal eta oluvchi ijtimoiy-iqtisodiy tizim hisoblanadi.

Odatda, bozor xoʻjaligining barcha asosiy subyektlari 3 ta guruhga boʻlinadi:

uy xoʻjaliklari;

korxonalar (tadbirkorlik sektori);

davlat.

Uy xoʻjaliklari iqtisodiyotning isteʼmol sohasida faoliyat koʻrsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xoʻjaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar isteʼmol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xoʻjaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi boʻgʻinidir. U ish yuritish uchun oʻz kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga

solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

Davlat o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan, iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli byudjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

Shuningdek, ba'zi darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor iqtisodiyotining yana bir alohida, mustaqil subyekti sifatida banklar ajratib ko'rsatiladi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustuvorligi;

tadbirkorlik va tanlov erkinligi;

raqobat kurashining mavjudligi;

davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;

korxonalar va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi;

Bozor iqtisodiyoti, shuningdek, kapitalizm yoki erkin bozor iqtisodiyoti deb ham ataladi, bu ixtiyoriy ayirboshlash, xususiy mulk va cheklangan davlat aralashuvi asosida qurilgan tizimdir. Ushbu maqola bozor iqtisodiyotining xususiyatlari, afzalliklari, tanqidli vaziyatlari va kelajakdagi istiqbollari o'rganadi. Asosiy obyektlarga xususiy mulk huquqi, narx mexanizmi, raqobat va foyda maqsadi kiradi. Bozor iqtisodiyoti iqtisodiy o'sishni, samaradorlikni, iste'molchilarni tanlashni va foydani rag'batlantirishini isbotladi. Biroq, tengsizlik, tashqi omillar va bozordagi muvaffaqiyatsizliklar haqidagi tanqidli vaziyatlar ko'tarildi.

### **Bozor iqtisodiyotining xususiyatlari**

Bozor iqtisodiyoti o'zining moslashuvchan, erkin va samarador tizimi bilan boshqa iqtisodiy tizimlardan ajralib turadi. Quyida uning eng muhim xususiyatlari batafsil yoritilgan:

#### **1. Mulchilikning xilma-xilligi**

Bozor iqtisodiyotida turli mulchilik shakllari mavjud bo'lib, ular xususiy, davlat va aralash shakllarni o'z ichiga oladi. Ammo xususiy mulchilik asosiy va ustun shakl sifatida e'tirof etiladi. Xususiy mulk egalari resurslarga egalik qiladi, ular ustidan erkin tasarruf qiladi va natijalardan daromad oladi. Bu esa rag'batlantiruvchi mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Davlat mulki esa, asosan, strategik tarmoqlar (energetika, transport, mudofaa)da saqlanib qoladi.

### 2. Tadbirkorlik erkinligi

Bozor iqtisodiyotining yana bir asosiy xususiyati bu — fuqarolar va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik bilan erkin shug‘ullanish huquqidir. Har bir shaxs o‘zining mablag‘i, bilim va resurslaridan foydalangan holda biznes ochishi, mahsulot ishlab chiqarishi yoki xizmat ko‘rsatishi mumkin. Davlat bu jarayonga faqat tartibga soluvchi va qonuniy asos yaratuvchi sifatida aralashadi, bu esa tashabbuskorlik va innovatsiyani rivojlantiradi.

### 3. Raqobat muhitining mavjudligi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko‘plab ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar faoliyat yuritadi, bu esa sog‘lom raqobat muhitini vujudga keltiradi. Raqobat natijasida mahsulot sifati oshadi, narxlar pasayadi va iste‘molchilarga tanlov imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, raqobat korxonalarni innovatsiyalar, samarali boshqaruv va xarajatlarni kamaytirishga undaydi.

### 4. Talab va taklif asosidagi boshqaruv

Ishlab chiqarish hajmi, mahsulot turlari va narxlar bozordagi talab va taklif qonunlariga binoan belgilanadi. Ya‘ni, mahsulotga talab oshsa — narx ko‘tariladi, taklif oshsa — narx tushadi. Bu tabiiy bozor muvozanatini ta‘minlaydi va resurslar eng samarali yo‘nalishlarga yo‘naltiriladi.

### 5. Davlatning cheklangan roli

Bozor iqtisodiyotida davlat muhim, ammo cheklangan rol o‘ynaydi. U iqtisodiy faoliyatning bevosita ishtirokchisi emas, balki tartibga soluvchi mexanizmdir. Davlat quyidagi yo‘nalishlarda faoliyat yuritadi:

Qonunchilik asoslarini yaratish va huquqiy muhitni ta‘minlash

Ijtimoiy himoya tizimini yo‘lga qo‘yish

Monopoliyalarni nazorat qilish va raqobatni rag‘batlantirish

Infratuzilmaviy sohalarni (yo‘llar, aloqa, ta‘lim, sog‘liqni saqlash) rivojlantirish

### 6. Moslashuvchanlik (adaptivlik)

Bozor iqtisodiyoti dinamik va o‘zgaruvchan muhit bo‘lib, unda har bir firma yoki korxonada ichki (masalan, texnologiya, ishchi kuchi) va tashqi (masalan, talab, qonunchilik)

raqobatchilar) omillarning o'zgarishiga tez moslasha olishi kerak. Bu esa iqtisodiyotning barqarorligi va uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlaydi.

### 7. Pul va narxlarning muhim roli

Bozor iqtisodiyotida narxlar va pul muhim axborot vositasi va boshqaruv mexanizmi sifatida xizmat qiladi. Narxlar resurslarning qayerga yo'naltirilishini bildiradi: yuqori narx — bu mahsulotga talab kuchli, demak, ko'proq ishlab chiqarish kerak degani. Pul esa muomalani amalga oshirish, qiymatni o'lchash va jamg'arish vositasi sifatida iqtisodiy faoliyatni yengillashtiradi.

Bozor iqtisodiyoti erkinlik, raqobat va xususiy tashabbus asosida shakllanadigan samarali tizimdir. Uning yuqorida keltirilgan xususiyatlari tufayli iqtisodiy samaradorlik, innovatsiyalar va iste'molchilar farovonligi ta'minlanadi. Biroq bu tizim to'liq avtomatik emas — uni samarali boshqarish uchun davlat tomonidan qonuniy va institutsional asoslar zarur.

### **Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va kamchiliklari**

Bozor iqtisodiyoti o'zining samaradorligi, moslashuvchanligi va tashabbuskorlikka asoslangan yondashuvi bilan iqtisodiy tizimlar ichida yetakchi o'rin egallaydi. Ammo u bilan bir qatorda, muayyan ijtimoiy va ekologik muammolarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Quyida ushbu tizimning asosiy afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilinadi.

#### **Afzalliklari**

##### 1. Tanlov erkinligi va sog'lom raqobat muhiti

Bozor iqtisodiyotida iste'molchilar o'z ehtiyoj va xohishlariga mos mahsulot yoki xizmatni tanlashda erkindirlar. Raqobat tufayli ishlab chiqaruvchilar bozorda o'z o'rnini saqlab qolish uchun doimiy ravishda sifatni oshirish, narxni pasaytirish va mijozlarga qulayliklar yaratishga intiladilar. Bu esa bozorning o'z-o'zini tartibga solish mexanizmini shakllantiradi.

##### 2. Resurslardan samarali foydalanish

Bozor iqtisodiyoti resurslarni eng samarali ishlatiladigan yo'nalishlarga yo'naltiradi. Ishlab chiqaruvchilar xarajatlarni kamaytirish, foyda olish va bozorda raqobatbardosh bo'lish uchun iqtisodiy qarorlarni ehtiyotkorlik bilan qabul qiladilar. Bu jarayon umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshiradi va isrofgarchilikning oldini oladi.

##### 3. Innovatsiyalar va texnologik taraqqiyotga turtki

Raqobat sharoitida omon qolish va o'sish istagidagi korxonalar yangi texnologiyalarni joriy etishga, mahsulotni yangilashga va xizmatlar sifatini oshirishga majbur bo'ladilar. Bu esa jamiyatda umumiy texnologik rivojlanishni tezlashtiradi va iqtisodiyotning zamonaviylashishiga xizmat qiladi.

#### 4. Yuqori sifatli mahsulotlar va xizmatlar

Bozor mexanizmi orqali ishlab chiqaruvchilar iste'molchilarning talablariga javob bera oladigan mahsulotlar tayyorlashga intiladilar. Sifat past bo'lgan mahsulotlar bozorda o'z o'rnini yo'qotadi, chunki iste'molchi uchun tanlov imkoniyati mavjud. Bu raqobat orqali sifatning doimiy oshishiga olib keladi.

#### **Kamchiliklari**

##### 1. Daromadlar tengsizligi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida insonlarning iqtisodiy imkoniyatlari bir xil emas. Kimdir kapitalga, bilimga yoki texnologiyaga ega bo'lib katta daromad oladi, boshqalar esa bunday imkoniyatlardan mahrum bo'ladi. Bu holat jamiyatda moliyaviy va ijtimoiy tabaqalanishga olib keladi. Natijada, kambag'allik muammosi kuchayishi, ijtimoiy adolatsizlik hissi ortishi mumkin.

##### 2. Ijtimoiy himoyaning sustligi

Bozor iqtisodiyotida davlat faqat tartibga soluvchi rol o'ynaydi, bu esa ijtimoiy himoya tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligiga olib kelishi mumkin. Ishsizlik, nogironlik, qashshoqlik yoki boshqa omillar sababli og'ir ahvolda qolgan aholining ehtiyojlarini qondirish bozor orqali emas, balki davlat aralashuvi bilan amalga oshiriladi. Agar davlat bu vazifani bajarmasa, zaif qatlamlar e'tibordan chetda qoladi.

##### 3. Ekologik muammolar

Bozor iqtisodiyotida korxonalar foyda ortidan quvgan holda ko'pincha ekologik qoidalarga rioya etmaydi. Arzonroq va tezroq ishlab chiqarish uchun atrof-muhitga zarar yetkazadigan usullardan foydalanilishi mumkin. Bu esa havo va suv ifloslanishi, chiqindilar ko'payishi, iqlim o'zgarishi kabi ekologik xavflarni yuzaga keltiradi. Davlatning ekologik nazorati kuchsiz bo'lsa, bu muammolar yanada chuqurlashadi.

##### 4. Monopoliyalarning shakllanishi

Ba'zan katta kapitalga ega bo'lgan korxonalar bozorda raqobatchilarni siqib chiqaradi va monopol mavqega ega bo'ladi. Bu esa narxlarning oshishi, sifatning pasayishi va

iste'molchilar tanlovining cheklanishi kabi salbiy oqibatlar olib keladi. Monopoliya sharoitida bozordagi sog'lom raqobat buziladi, bu esa iqtisodiy samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti inson erkinligini, tashabbuskorlikni, raqobatni va innovatsiyani rag'batlantiruvchi tizim bo'lib, u ko'plab davlatlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning negizini tashkil etadi. Ammo bu tizim ideal emas — u bilan bir qatorda ijtimoiy tengsizlik, ekologik muammolar, monopoliyalar kabi salbiy holatlar ham yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli, bozor mexanizmlari bilan bir qatorda, davlatning tartibga soluvchi roli, ijtimoiy himoya va ekologik nazorat tizimlari muhim ahamiyatga ega. Faqatgina muvozanatli yondashuv bilangina bozor iqtisodiyoti samarali va ijtimoiy barqaror tizimga aylanishi mumkin.

**Xulosa.** Bozor iqtisodiyoti — bu erkinlik va raqobatga asoslangan samarali iqtisodiy tizimdir. Uning asosiy ustunligi shundaki, har bir iqtisodiy subyekt o'z manfaatini ko'zlab harakat qiladi va shu orqali umumiy iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi. Biroq, bozor iqtisodiyoti bilan bir qatorda ijtimoiy tenglikni ta'minlovchi mexanizmlar ham bo'lishi zarur. O'zbekiston bozor iqtisodiyoti yo'lida izchil islohotlar olib bormoqda va iqtisodiy o'sish uchun mustahkam poydevor yaratmoqda.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar**

- 1. Shodmonov, sh; Raxmatov, m. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari. Zamin nashr. ISBN 978-9943-6888-8-9.**
- 2. Gregory and Stuart, Paul & Robert. Comparing Economic Systems in the Twenty-First Century, 7th, George Hoffman, 2004 — 538-bet. ISBN 0618261818. „Market Economy: Economy in which fundamentals of supply and demand provide signals regarding resource utilization.“**
- 3. Altvater, E.. The Future of the Market: An Essay on the Regulation of Money and Nature After the Collapse of "Actually Existing Socialism. Verso, 1993 — 57-bet.**
- 4. G'ulomov S., Sodiqov T., Qurbonov Sh. – Iqtisodiyot nazariyasi. – Toshkent: "Iqtisodiyot" nashriyoti, 2021.**
- 5. McConnell C.R., Brue S.L. – Economics: Principles, Problems, and Policies. – New York: McGraw-Hill Education, 2020.**
- 6. Mankiw N. Gregory – Principles of Economics. – Boston: Cengage Learning, 2019.**
- 7. Xodiev B.M., Xodiev S.B.**

**Bozor iqtisodiyoti asoslari. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2017.**

**8. Investopedia (online resurs)**

**Market Economy – Definition, Examples, Advantages and Disadvantages.**

